

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Functions of Fatalism in the Interpretation of Beyhaghi's Historical Macro-narratives and Micro-narratives

Mojahed Gholami

Associate Prof. Department of Persian Language and Literature, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. E-mail: mojahed.gholami@pgu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 06 April 2024 Revised: 21 June 2024 Accepted: 09 December 2024 Published online: 21 December 2024</p> <p>Keywords: <i>Political thought, Fatalism, macro-narrative and micro-narrative, legitimacy, History of Beyhaghi, Ghaznavid government.</i></p>	<p>Purpose: Abulfazl Beyhaghi (385-470 AH) has left a book as a souvenir for Iranians, which can be examined from other aspects in addition to its historical and literary values. For example, from the point of view of political thought and showing the traditions of statehood in one of the important periods of Iran's history after Islam. Therefore, in this essay, with the aim of getting to know Beyhaghi's attitude in finding the causes of historical events, the fatalism in Beyhaghi's history and belief in the role of fate in shaping events have been examined.</p> <p>Method and Research: In fact, this research is A developmental research and in it, the deterministic attitude of Abulfazl Beyhaghi in historiography has been investigated by descriptive-analytical method. The sources used were also library sources.</p> <p>Findings and Conclusions: Some of the conclusions and findings of the research are: In History of Beyhaghi, the main events as "macro-narratives" are attributed to destiny. In connection with this, the secondary events that can logically lead to the main event are also considered due to fate .Sultan Masoud's reign and his defeat of the Seljuqs are two macro-narratives in History of Beyhaghi. By providing a deterministic interpretation of the occurrence of these two events, other events related to them also have a deterministic aspect. The reason for the monarchy is only God's will, and this is how it is given legitimacy. In this way, some events are also formed: for example, a holy figure predicts that reign. Also, when the defeat in wars is due to the will of God and the transfer of power is tied to fate, the reason for a group of events is fate. Therefore, one should not blame the king and accuse him of failing to do things and being imprudent.</p>

Cite this article: Gholami, Mojahed, (2024). The Functions of Fatalism in the Interpretation of Beyhaghi's Historical Macro-narratives and Micro-narratives. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 435-453.

© The Author(s).

Publisher: *Shahid Bahonar University of Kerman.*

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2024.23201.2595>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Abulfazl Beyhaghi (385-470 AH) left a book for Iranians to remember. In addition to historical and literary values, this book can be studied from other perspectives, such as political thought and the expression of statehood in one of the important periods of Iran's history after Islam. Due to the fact that fatalism and belief in the strong role of fate in the occurrence of events have obvious manifestations in the culture of Iranians as well as in our historical and literary texts, it is not strange that this issue is reflected in the history of Abulfazl Beyhaghi. The connection of the monarchy to the unchangeable will of God gives it legitimacy. In connection with this issue, events are made; For example, the good news from a holy person about the formation of that king's reign. Also, when defeat in wars is related to

the will of God, some events become necessary according to God's will, and there is no justification for criticizing the king and accusing him of being short-handed.

Methodology

This research is a Developmental Research in humanities and it was provided in a descriptive-analytical way using library resources (books and articles). In this way, by focusing on the main source and using secondary sources, the necessary information was transcribed and then evaluated and processed in order to reach the results of the discussion.

Discussion

The first volumes of Beyhaghi's history book have been lost. Therefore, according to the tradition that existed in the cultural and literary past of Iran and the author or poet has included many materials that reflect his thought and the thought of his society and time in the introduction of the book, due to the disappearance of these first volumes of valuable materials We have lost the importance of political and historical attitudes. Despite this, we can understand some aspects of Beyhaghi's theories about politics and the foundations of the monarchy from the scattered materials in the remaining volumes of the book and the propositions that Beyhaghi sometimes gave at the beginning of his historical narratives. As an example: Beyhaghi, like many historians before and after him, although he tries to explain the reasons for the formation of historical events and the most important of them is the transfer of power between kings and victories and defeats in wars. But in the end, he considers all of this to be the result of "destiny". Belief in predestination has been widespread among us since the past until now. In fact, "the thought that dominates our poetry and literature is a deterministic thought that believes in destiny" (Karami, 2004: 133). Fatalism has been considered the most important tool of cultural resistance of Iranians against the dangers of life and trying to endure it. They have said about the factor of fatalism in primitive and developed societies: "In primitive societies, the factor that makes events necessary is fate. But in more advanced societies and in religious thought, God is responsible for all events and events" (Qazi-Moradi, 2010: 286).

Abulfazl Beyhaghi lives in an atmosphere mixed with fatalism. It is not strange if in various parts of Beyhaghi's history, belief in God's destiny and will is seen in the occurrence of events. Some have considered fatalism and reference to the Qur'an as a sign of historians' inability to understand the reasons for the emergence of governments and the empowerment of individuals and making them appear sacred. But the case could be the opposite. Reflecting on Beyhaghi's history does not show that he and some other nobles of the court of Ghazni were unable to understand the cause of the events and could not understand what factors were influential in the emergence of an event or what could be done to prevent some events from happening. However, all of these causes are definitely attributed to God's will and it is stated that since God has willed something, then He has also provided its causes and causes. However, Beyhaghi has a deterministic attitude and is a deterministic historian; For this reason, in the letter written by him to "Arslan Khan", it is stated: "The Great God has decrees that are like a sharp sword, and its cutting method cannot be seen and understood. For this reason, human weakness is revealed at any time and it is impossible to know what will happen. A wise person should submit to the will of God and not trust his ability and leave his work to God and know that good and bad and victory are in his hand. is God If a person ever loses trust in God and becomes proud, he will regret it very much. Be honest with God that he does not leave us alone in hardships and eases, joys and sorrows; We can be patient in hardships and eases and thank him and not deviate from the path of servitude. In this way, our

blessings and wealth will increase and God will be kind to us because of our gratitude" (Beyhaghi, 2002, 3/961).

Conclusion

It is possible that the first volumes of Beyhaghi's history, which have been lost, contained Beyhaghi's thoughts and theories about politics, issues, and the foundations of statecraft. Despite this, this goal can be reached in the introductions and other contents of the book. Among the topics that have come up in the history of Beyhaghi, which shows the streaks of his political thought and his era, is fatalism and its appeal to interpret small and big events. Iran's culture, both before and after Islam, is under the influence of destiny, and traces of belief in fatalism can be seen everywhere in this culture. The entry of this belief in our main historical and literary texts is obvious. This is also the history of Beyhaghi. In this book, there are mega-narratives whose occurrence is closed to divine decree; Such as the coming to power of "Sultan Masoud" and his defeat in the war with the Seljuk Turkomans. When these macro-narratives are related to fate, naturally, the factors and logical causes of these main narratives also become related to the divine will and find a spiritual appearance. For example, the prediction of a spiritual figure about the power of a person or his children in the dream world is the result of a good deed that that person has done. And like all the events that could have prevented the defeat of "Masoud", but because the will of God was placed on the Seljuk Turkmen gaining power, these events did not happen. Finally, it must be said Believing in fate is one of the recurring topics in historical texts, including Beyhaghi history. So that the historical attitude of Beyhaghi and other Iranian historians can be considered as belonging to it. Believing in the sentences of the Qur'an, in which the strong influence of God's will is emphasized in the shaping of events, and focusing on them is a strong solution for the interpretation of many events in Beyhaghi history. Among them, the legitimacy and examination of the defeat of the Ghaznavids against the Seljuk Turkmens as a macro-narrative is one of the most prominent events. These make connected events also be related to destiny.

کارکردهای تقدیرباوری در تفسیر کلان‌روایت‌ها و خردروایت‌های تاریخی بیهقی

مجاهد غلامی

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: mojahed.gholami@pgu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه / هدف: ابوالفضل بیهقی (۳۸۵-۴۷۰ ه‍.ق)، برای ایرانیان کتابی را به یادگار نهاده که جدا از ارزش‌های تاریخی و ادبی، از نگرگاه‌های دیگر و از جمله از نگرگاه اندیشه سیاسی و رهنمونی به آیین مُلک-داری در یکی از برهه‌های مهم تاریخ ایران پس از اسلام هم بسی قابل دیدن و بررسی است. از این رو، در جستار پیش رو با هدف آشنایی با نگرش بیهقی در علت‌یابی اتفاق‌های تاریخی به بررسی تقدیرگرایی و باور به نقش آفرینی چون و چرا ناپذیر قضا و قدر در رقم خوردن رویدادها در تاریخ بیهقی پرداخته شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸	روش / رویکرد: این جستار از گونه پژوهش‌های توسعه‌ای است و در آن به روش توصیفی-تحلیلی به بازخوانی تاریخ‌نگری تقدیرگرایی ابوالفضل بیهقی پرداخته شده است. منابع مورد استفاده نیز منابع کتابخانه‌ای بوده‌اند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱	یافته‌ها/ نتایج: از جمله نتیجه‌ها و یافته‌های پژوهش آن است که در تاریخ بیهقی اتفاق‌های اصلی چونان کلان‌روایت، به تقدیر نسبت داده می‌شود و در پیوند با این امر، اتفاق‌های فرعی که منطقی‌تاً بدان اتفاق اصلی منجر توانند شد نیز یکسره به پای تقدیر نوشته می‌شوند. بر تخت نشستن سلطان مسعود و شکست او از سلجوقیان، دو کلان‌روایت در تاریخ بیهقی‌اند که با ارائه تفسیری تقدیرگرا از به وقوع پیوستن‌شان، دیگر اتفاق‌های بازبسته بدانها نیز شأن تقدیری یافته‌اند. با انتساب سلطنت به اراده لایتغیر الهی، بدان مشروعیت‌دهی می‌شود و در پیوند بدان اتفاق‌هایی چون بشارت پیشاپیش توسط چهره‌ای قدسی بر شکل‌گیری آن سلطنت ساخته می‌شود. همچنین وقتی شکست در جنگ‌ها به خواست الهی و در راستای انتقال قدرت بر حسب صلاح‌دید آسمانی باشد، رقم خوردن یک سری اتفاق‌ها بنا به قضای الهی ناگزیر خواهد بود و خرده گرفتن بر پادشاه و متهم نمودنش به کوتاهی در تدبیر امور، وجهی ندارد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: اندیشه سیاسی، تقدیرباوری، کلان‌روایت و خردروایت، مشروعیت، تاریخ بیهقی، حکومت غزنوی	

استناد: غلامی، مجاهد (۱۴۰۳). کارکردهای تقدیرباوری در تفسیر کلان‌روایت‌ها و خردروایت‌های تاریخی بیهقی. *مجله مطالعات ایرانی*،

۲۳ (۶۶)، ۴۳-۴۳۵.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.23201.2595>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

تاریخ بیهقی که نگارش آن از سال ۴۴۸ هجری، یعنی شصت و سه سالگی ابوالفضل بیهقی، آغاز و تا مرگ او در صفر ۴۷۰ هجری ادامه پیدا کرده است، چونان هر کدام از شاهکارهای ادبیات ایران از چشم اندازهای گوناگون قابل دیدن و بررسی است. از جمله با توجه به اهمیت‌های مغفول‌مانده‌ای که برای سده‌های چهارم و پنجم هجری در رقم زدن تحولات آتی تاریخ و نیز تاریخ اندیشه در ایران سراغ داده‌اند، تاریخ بیهقی که با کاربلدی نویسنده‌اش «حقیقت اوضاع عصر» او را در نظر ما به خوبی مجسم می‌نماید (یوسفی، ۱۳۷۶، ۱/ ۴۹)، به مثابه متنی دربردارنده رگه‌های قابل توجهی از اندیشه سیاسی سده‌های مذکور در ایران پس از اسلام، ارج و ارزش بسیار دارد. به‌ویژه آنکه تاریخ بیهقی مهم‌ترین، وسیع‌ترین، دقیق‌ترین و مشخص‌ترین سند قابل وثوق درباره دورانی ده-یازده ساله از تاریخ ایران در یکی از مهم‌ترین ادوار پس از اسلام است که «به کمک آن می‌توان جامعه اولیه فئودالی ایران را پس از اسلام و شیوه کشورداری را در یک رژیم ستم‌شاهی شرقی (دسپوتیسم شرقی) نه فقط شناخت، بلکه حتی به رأی-العین دید (طبری، ۱۳۹۴: ۲۴ و ۲۵). با این درآیه، اگرچه عمدتاً تاریخ بیهقی چونان متنی تاریخی یا ادبی خوانده و بررسی می‌شود، منحصر کردن آن در چارچوب ادبیات و تاریخ و چشم فرو بستن بر اطلاعات ارجمندی که در پیوند با افق‌های دیگر و از جمله آفاق اندیشه سیاسی در آن است، ستمی سترگ است بر آن. در تاریخ بیهقی، به راستی «تاریخ با سیاست و ادب در آمیخته است» (حمیدی، ۱۳۷۲: ۹۲). این مسئله را دیگر پژوهشگران نیز یادآور شده‌اند. نمونه‌ها، سیدجواد طباطبایی در راستای تدوین طرح «تاریخ عمومی اندیشه سیاسی در ایران»، ابتدا بر آن بوده است که سه رساله دیگر درباره اندیشه سیاسی فردوسی، حکمت خسروانی شهاب‌الدین سهروردی و تاریخ-نویسی ابوالفضل بیهقی را بر رساله‌ای که درباره خواجه نظام‌الملک طوسی نوشته بوده است، بیفزاید (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۱۸). اینکه به گفته او مجال این کار و مواد فراهم آمده‌اش از دست رفته، ضمن آنکه برای ما جای بسی درد و دریغ دارد، یک سوی قضیه است و سوی دیگر قضیه اهمیتی است که به تاریخ ابوالفضل بیهقی به مثابه یکی از تکه‌های تکمیل‌کننده پازل تاریخ عمومی اندیشه سیاسی در ایران داده شده است.

مجلدات آغازین تاریخ بیهقی از میان رفته است و بنا بر سستی که در گذشته فرهنگی و ادبی ایران وجود داشته و نویسنده یا شاعر بسیاری از مطالب را که از اندیشه او و اندیشه جامعه و زمانه او نمایندگی می‌کرده در مقدمه کتاب می‌آورده است، با از میان رفتن این مجلدات آغازین، به گمان بسیار، بختیاری ادراک گزاره‌های ارجمندی از تاریخ-نگری و اندیشه سیاسی بیهقی را از دست داده‌ایم. با وجود این، از مطالب پراکنده در مجلدات باقی‌مانده و خطبه-هایی که بیهقی گاه در اثنای روایت‌های تاریخی‌اش آورده است، می‌توان کامیابی راه بردن به جوهری از اندیشه سیاسی بیهقی و مبانی حکومت‌داری از منظر او را یافت. از جمله آنکه بیهقی نیز چونان بسیاری از پیشینیان و پسینیان تاریخ‌نگار خود، اگرچه در پی راه بردن به علت‌های ظهور و بروز رویدادهای تاریخی و مهم‌ترین آن‌ها انتقال قدرت میان شاهان و پیروزی‌ها و شکست‌های آن‌ها در جنگ‌ها، یک مقدار کوشش‌هایی دارد، اما نهایتاً این همه را به «قضای الهی» و «تقدیر» منتسب می‌دارد.

۱.۱. بیان مسئله

تقدیرباوری یکی از موضوعات پربسامد در متون تاریخی و از جمله تاریخ بیهقی است. به طوری که می‌توان آن را پشتوانه تاریخ‌نگری بیهقی و دیگر ابنای جنس او تلقی کرد. باور به آیاتی از قرآن که در آن‌ها بر تأثیر خدشه‌ناپذیر قضای الهی در رقم خوردن رویدادها تأکید شده و استناد بدانها، دست‌آویزی قوی برای توجیه بسیاری از رویدادها در تاریخ بیهقی است. از آن میان، مشروعیت‌دهی به سلطنت و نیز توجیه شکست غزنویان از ترکمانان سلجوقی به عنوان کلان‌روایت‌هایی که تقدیری دانستن رویدادهای متصل به خود را در پی دارند، از برجسته‌ترین رویدادهاست و در ادامه به تحلیل آن پرداخته شده‌است.

۲.۱. پیشینه پژوهش

سیدجواد طباطبایی (ف. ۱۴۰۱) با آثار بسیار خود علاوه بر ایجاد علاقه برای پژوهش در آفاق اندیشه سیاسی، منش و روش این کار را نیز به دست داده‌است. او از جمله در کتاب *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (۱۳۹۳)*، به شناساندن سه جریان در اندیشه سیاسی دوره اسلامی پرداخته‌است. داوود فیرحی (ف. ۱۳۹۹) در کتاب *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه) (۱۳۹۶)* در لابلای گفته‌های خود به بررسی مبانی مشروعیت حکومت و تحولات آن نیز پرداخته‌است. اما پژوهش محمدرضا روزبهانی با عنوان *تحول مبانی مشروعیت سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان (۱۳۹۹)*، چنانکه از نام آن برمی‌آید، مشخص‌تر مسئله مشروعیت و تحولات آن در مقطعی از تاریخ ایران در دوره اسلامی را واکاوی کرده‌است. حسین کرمی در مقاله «تقدیر و سرنوشت در ادبیات فارسی و تأثیر آن بر فرهنگ مردم ایران» (۱۳۸۳) مقداری از بازنمودهای باور به قضا و قدر در ادبیات فارسی را از جهت تأثیرات آن بر فرهنگ ایرانیان بیان نموده و تحلیل کرده‌است. به عنوان پژوهشی که تقدیرباوری در تاریخ‌نگاری دوره اسلامی را به شکل موردی بررسی‌شده باشد نیز، مقاله «بررسی و تحلیل اندیشه تقدیرگرایی در عالم‌آرای عباسی» (۱۴۰۱)، نوشته محمود مهمان‌نواز و جعفر نوری قابل یادکرد است.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش پیش رو از گونه پژوهش‌های توسعه‌ای در علوم انسانی است که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای فراهم آمده‌است. بدین ترتیب، با تمرکز بر منبع اصلی و استفاده از منابع فرعی، از اطلاعات لازم رونوشت‌برداری شده و سپس به سنجش و پردازش آن‌ها در راستای رسیدن به نتیجه‌های بحث، اقدام شده‌است.

۴.۱. یافته‌ها و نتایج پژوهش

با وجود از میان رفتن مجلدات آغازین تاریخ بیهقی، او چه با ابراز نظر مستقیم و چه با ارائه تصویرهایی گویا و رسا از مناسبات کشورداری در دوره یکی از سلسله‌های پادشاهی تأثیرگذار در ایران، ما را به اندیشه‌های سیاسی خویش که بازتاب دهنده وجهی از اندیشه سیاسی عصر وی نیز هست، رهنمون ساخته‌است. از جمله چشم اندازه‌های دیدنی در اندیشه سیاسی بیهقی، استمرار رگه‌هایی از اندیشه سیاسی ایرانشهری در آن است که گاه به ناگزیر، با تفسیری دینی درآمیخته‌است. در این باره، می‌توان از نظریه‌های سیاسی با محوریت «پادشاه فره مند» مثال آورد. نیز «تقدیرگرایی» و علت رویدادهای کلان و خرد تاریخی را در اراده الهی سراغ گرفتن و از اینرو چنانکه

باید و شاید از کارایی های خردورزی بهره نبردن، از مشخصه های تاریخ نگری ابوالفضل بیهقی و بلکه بسیاری از مورخان ایرانی است.

یادآور می شود، تاریخ اندیشه به طور عام و تاریخ اندیشه سیاسی به طور خاص، بازدارنده از تکرار اشتباه‌ها و به دست‌دهنده اطلاعات ارجمندی برای استوار ساختن بنیاد نظری عمل سیاسی و اجتماعی است. تحلیل گزاره‌های مندرج در اندیشه سیاسی بازتابیده در متونی چون تاریخ بیهقی، از قبیل شکل مشروعیت‌دهی به سلطنت و علت‌یابی پیروزی‌ها، شکست‌ها و رویدادهای دیگر، یاری‌مان می‌رساند تا درستی‌شان را بیازماییم و در صورتی که آن‌ها را اشتباه و بلکه زیان‌بار تشخیص دادیم، برای ارائه نظریه‌های سیاسی و اجتماعی کارآمدتر و درست‌تر، دستی برآوریم.

۲. بحث و بررسی

در لغت، «قضا» به معنای گذراندن و پایان دادن و «تقدیر» به معنای اندازه‌گیری، انداختن و سنجیدن چیزی را با چیزی است. قضا و قدر از صفات فعلیه خداوند است و با استناد به گزاره‌های بازآمده در کتاب و سنت، در اسلام باور به قضا و قدر قطعیت دارد.^۱ بنا بر تعریفی فلسفی، قدر عبارت از خروج موجودات است به وجود عینی به اسباب، چنانکه در قضا مقدر شده است. متکلمان اشاعره گویند قضا عبارت از اراده حق است که متعلق به اشیا شده است بر آن نهج که اشیا علی‌الدوام برآند و قدر عبارت از ایجاد اشیا است بر قدر مخصوص و تقدیر معین در ذات و احوال و افعال ایشان بر طبق اراده ازلیه که فرموده است (لاهیجی، ۱۳۹۱: ۴۴۹).

در میان ما از گذشته تا کنون باور به قضا و قدر که با عناوینی چون سرنوشت، قسمت و مشیت نیز از آن یاد شده، روایی داشته است و «اندیشه غالب بر شعر و ادبیات ما نیز اندیشه جبری و معتقد به تقدیر است» (کرمی، ۱۳۸۳: ۱۳۳). تقدیرگرایی را مهم‌ترین ابزار مقاومت فرهنگی ایرانیان در برابر مخاطره زندگی و تلاش برای تحمل آن دانسته و درباره عامل تقدیرگرایی در جوامع بدوی و تکامل یافته‌تر گفته‌اند: «در جوامع بدوی عامل این ضروری دانستن رویدادها، سرنوشت است. اما در جوامع متکامل‌تر و در اندیشه دینی، عامل تقدیری کردن همه امور واقع و رویدادها، خداوند است» (قاضی‌مرادی، ۱۳۹۰: ۲۸۶). تقدیرگرایی در اندیشه سیاسی و ملوک‌داری ایران پس از اسلام نیز نقش‌آفرینی‌ای آشکار دارد؛ چنانکه آن را پس از زور (تغلب) و حفظ شریعت، سومین ویژگی عمده سلطنت در دوره اسلامی دانسته و گفته‌اند: «اندیشه تقدیرگرایی درباره سلطنت، اندیشه‌ای فراگیر در تفکر دوره میانه است که در میان شیعیان نیز به همان سیاق اهل سنت رواج داشت» (فیرحی، ۱۳۹۶: ۲۱۹).

۱.۲. تاریخ‌نگاری تقدیرگرایی بیهقی

ابوالفضل بیهقی در متن گفتمانی تقدیرگرا حضور دارد و شگفتی ندارد اگر باور به قضای الهی در رقم زدن رویدادها، در جای‌جای تاریخ بیهقی به چشم بیاید. برخی تقدیرگرایی و استناد به آیات قرآن را که فهم آن برای مخاطبان آسان‌تر بوده، برخاسته از ناتوانی مورخان از درک علل ظهور حکومت‌ها و قدرت‌یابی شخصی خاص و نیز تمایل به مقدس جلوه دادن حاکمان خویش دانسته‌اند (رک. مهمان‌نواز و نوری، ۱۴۰۱: ۴۵). اما قضیه می‌تواند برعکس بوده باشد. تأمل در تاریخ بیهقی نشان نمی‌دهد که او و برخی از دیگران از بزرگان دربار غزنه از درک علت رویدادها ناتوان بوده‌اند و نمی‌توانسته‌اند بفهمند چه عواملی در به وجود آمدن فلان اتفاق نیک یا بد مؤثر بوده و یا با

چه کارهایی می‌شده‌است از بروز برخی رویدادها جلوگیری نمایند. با این حال، گمانی نیست که نهایتاً همه این علت‌ها به قضای الهی نسبت می‌یافته و این‌گونه بیان می‌شده که چون خدا چیزی را اراده فرموده‌است، پس اسباب و علت‌های آن را نیز خود فراهم آورده. باری، بی‌هقی در متن گفتمانی تقدیرگرا حضور دارد و تاریخ‌نگری‌ای تقدیری دارد؛ از اینرو پربراه نیست که در نامه‌ای که به انشای او به «ارسلان خان» در دست هست، آمده باشد که: «ایزد، عزّ ذکره، را تقدیرهاست چون شمشیر بُرنده که روش و بُرش آن نتوان دید و آنچه از آن پیدا خواهد شد درنتوان یافت و ازین است که عجز آدمی به هر وقتی ظاهر گردد که نتوان دانست در حال که از شب آبستن چه زاید. خردمند آنست که خویشتن را در قبضه تسلیم نهد و بر حول و قوت خویش و عدّتی که دارد اعتماد نکند و کارش را به ایزد، عزّ ذکره، بازگذارد و خیر و شرّ و نصرت و ظفر از وی داند که اگر یک لحظه از قبضه توکل بیرون آید و کبر و بطر را به خویشتن راه دهد، چیزی بیند به هیچ خاطری ناگذشته و اوهام بدان نارسیده و عاجز مانده‌آید. و ما ایزد، عزّ ذکره، را خواهیم به رغبتی صادق و نیتی درست و اعتقادی پاکیزه که ما را در هر حال فی السراء و الضراء والشدّة و الرّخاء معین و دستگیر باشد و یک ساعت بلکه یک نفس ما را به ما نگذارد و بر نعمتی که دهد و شدّتی که پیش آید الهام ارزانی دارد تا بنده‌وار صبر و شکر پیش آریم و دست به تماسک وی زنیم تا هم نعمت زیادت گردد به شکر و هم ثواب حاصل آید به صبر؛ انّه سبحانه خیرٌ موفّقٍ و معین» (بی‌هقی، ۱۳۸۱، ۳/ ۹۶۱).

نیز در جای دیگر گوید: «به جهد و جدّ آدمی، اگرچه بسیار عدّت و حشمت و آلت دارند، کار راست نشود و چون عنایت ایزد، جلّ و جلاله، باشد راست شود» (بی‌هقی، ۱۳۸۱، ۳/ ۱۰۹۸). به قول یکی از دیگر از تاریخ‌نگاران: «هر امری از امور که در مشیت الهی قرار یافته و در لوح محفوظ رقم ثبت پذیرفته‌باشد، بر حسب یفعل الله ما یشاء و یحکم ما یرید بی‌اشتباه از کتم عدم به حیّز ظهور می‌آید و هیچ تدبیری از تدابیر عقلای دهر و مدبران روزگار، دافع شمشیر قضا و مانع تیر تقدیر نمی‌تواند شد و فحوای اَلْعَبْدُ یُدَبِّرُ وَ اللهُ یُقَدِّرُ مؤکد این معنی است» (اسکندربیک ترکمان، ۱۳۸۲، ۳/ ۱۰۲۰).

طرفه آنکه در روایت‌های تاریخی‌ای که با نگرش تقدیرباور بیان شده‌اند، اتّفاق‌های کلان و محوری‌ای وجود دارند که به قضای الهی انتساب یافته‌اند. در جهان واقع، این اتّفاق‌ها تدریجاً برآمده از یکسری اتّفاق‌های جزئی و فرعی‌اند. از آنجا که در متون مورد استناد، رقم خوردن آن اتّفاق اصلی و محوری یکسره به اراده الهی بازبسته شده‌است، بپراه نیست که این اتّفاق‌های جزئی و فرعی نیز خواسته خدا و در راستای تحقّق آن کلان‌اتّفاق دانسته و چنین تفسیر بشوند که چون خداوند چیزی را بخواهد اسباب آن را فراهم می‌آورد: *إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ أَمْرًا هَيَّا أَسْبَابَهُ*.

نمونه را، آنگاه که یکی از مفسّران قرآن می‌خواهد آیه‌های سوره انفال ناظر بر کم‌جلوه در آمدن سپاه کفار جنگ بدر در خواب پیامبر صلی‌الله‌را تفسیر نماید، با این نقشه راه پیش می‌رود: «وفی الجملة أراد الله جریان ما حصل بینهم من القتال یوم بدر، وإنّ الله إذا أراد أمراً هیّا أسبابه؛ فقلّل الکفار فی أعین المسلمین فزادوا جسارَةً، وقلّل المسلمین فی أعین الکفار فزادوا- عند نشاطهم إلى القتال- صغراً فی حکم الله وخساره» (قشیری، ۱۴۲۸ق، ۱/ ۳۹۷).

در ادامه و در حدّ مجال این جستار خواهیم دید که بیهقی چگونه برخی رویدادها را به مثابه کلان‌روایت در نظر می‌گیرد و آن‌ها را به تقدیر منتسب می‌دارد. سپس در پیوند با آن رویدادها یک‌سری رویدادهای خرد نیز که در ایجاد آن رویداد اصلی عاملیت و دخالت دارند، برآمده از خواسته و اراده الهی می‌داند.

۲.۲. کلان‌روایت: مشروعیت‌دهی به حکومت

مشروعیت^۲ بیان‌کننده مبناهای حقانیت حکومت‌ها در راستای اعمال قدرت بر جامعه‌های انسانی و اقناع‌کنندگی‌شان برای فرمانبرداری از آن‌ها و بنابراین بنیادی‌ترین مسئله حکومت‌هاست. اگر حکومتی نتواند مشروعیت خود را استوار سازد و یا استواری آن را نگاه دارد، پذیرش افراد زیر فرمان خود را از دست می‌دهد و دیر یا زود ساقط خواهد شد. از اینرو مشروعیت حکومت به دو چیز وابسته است: به وجود آوردن حق حکومت برای حکومت‌کنندگان و به رسمیت شناختن این حق از سوی کسانی که بر آن‌ها حکومت می‌شود (William A. Darity Jr. 2008: 361). اصلی‌ترین اشکال مشروعیت‌یابی حکومت‌ها عبارتند از:

- تأیید الهی
- تغلب (چیرگی با زور)
- ژنتیک (نظریه‌های پدرسالاری و مادرسالاری)
- نظریه طبیعی‌ارسطویی
- قرارداد اجتماعی^۳

با وجود مبهم بودن خاستگاه حکومت، نظریه تأیید الهی یا خاستگاه الهی حکومت دیرساله‌تر از دیگر نظریه‌ها دانسته شده است. بر طبق این نظریه، «شاه، نایب و نماینده خداست و مردم باید از او اطاعت کنند و او را حرمت گذارند. در این جهان هیچکس فراتر از فرمانروا نیست. فرمان او قانون است و همه اعمال او به حق است» (عالم، ۱۳۹۴: ۱۶۳). در ایران پس از اسلام مبانی مشروعیت یکسان نبوده و پیاپی دچار تحوّل و تغییر شده است. از قدرت افتادن نهاد خلافت در جغرافیای اسلامی و قدرت یافتن نهاد سلطنت در ایران و تبدیل رابطه طولی خلیفه-امیر به رابطه عرضی خلیفه-پادشاه، به شکل‌گیری «سلطنت مطلقه» در ایران انجامید و از آن پس شاهان اگر هم بازبستگی‌ای به نهاد خلافت داشته‌اند، بیشتر صوری بوده است. ابن خلدون در گزارش این فرایند گفته است که با برافتادن خلافت به سبب از میان رفتن عصبیت و نابودی نژاد عرب و پراکندگی آداب و رسوم عرب، خلافت به شکل سلطنت مطلقه درآمد؛ چنانکه وضع پادشاهان ایران چنین بود و ایشان تنها به جهت تبرک و تیمّن از خلیفه اطاعت می‌کردند. اما امور سلطنت با همه عناوین، القاب، تشکیلات و خصوصیات آن به خود ایشان اختصاص داشت و خلیفه را از آن بهره‌ای نبود (رک. ابن خلدون، ۱۳۷۹، ۱/ ۳۹۹).

مشروعیت الهی یا حق الهی پادشاهان که شاه را در هر آنچه می‌کند و هر آنچه می‌گوید، محق می‌شمارد و بدو وجاهتی فراقانونی می‌دهد، نتیجه‌ای جز استبداد ندارد. در چنین حکومت‌هایی، قانونی که قابل پیش‌بینی بوده و تصمیمات دولت محدود به حدود آن شده باشد، وجود ندارد؛ قانون، اراده ملوکانه است که معمولاً متغیر هم هست. از اینرو برخی پای‌فشاری دارند که حکومت‌های تاریخ ایران را استبدادی باید دانست و میان «استبداد» با «حکومت

مطلقه» (دسپوتیسم) و «دیکتاتوری» باید تفاوت گذاشت. چه، «دیکتاتوری و دسپوتیسم، نظام‌های سیاسی یک جامعه طبقاتی به معنای اروپایی آنند که به طبقات حاکم متکی هستند. استبداد، نه متکی به طبقات است و نه محدود به قانون» (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۷۴).

در تاریخ بیهقی، به قدرت رسیدن سلاطین و دست‌به‌دست شدن قدرت میانشان به تقدیر الهی است. این کتاب، آنچنانکه به دست ما رسیده، با سطرهایی ناظر بر مشروعیت الهی شاهان آغاز شده‌است. بنا بر این سطرها که در نامه بزرگان دربار غزنه به مسعود درباره امتثال فرمان او به خلع امیرمحمد از سلطنت و بازداشتش در قلعه کوهتیز مندرج است: «قضای ایزد، عزوجل، چنان رود که وی خواهد و گوید و فرماید؛ نه چنانکه مراد آدمی در آن باشد که به فرمان وی است، سبحانه و تعالی، گردش اقدار و حکم او راست در راندن منحت و محنت و نمودن انواع کامکاری و قدرت و در هرچه کند عدل است و ملک روی زمین از فضل وی رسد ازین بدان و از آن بدین، الی آن یرث الله الأرض و من علیها و هو خیر الوارثین» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/۱).

خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵هـ) که در دوره سلجوقی با نگارش سیاست‌نامه «گامی بلند در تجدید نظریه ایرانی شهری» برداشته‌است (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۶۴) نیز برای مشروعیت‌دهی به سلطنت سلجوقیان از همین الگو بهره برده‌است:

ایزد، تعالی، در [هر] عصری و روزگاری، یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه و ستوده آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام‌بندگان را بدو بازیند و در فساد و آشوب و فتنه را بدو بسته گرداند و هیبت و حشمت او اندر دل‌ها و چشم خلایق بگستراند [...] (نظام‌الملک طوسی، ۱۴۰۰: ۶).

خواجه با تلفیق نظریه فره ایزدی در اندیشه سیاسی ایرانی شهری با اندیشه تقدیرگرای اشعری و نیز با ادراک دقیقی که از تفاوت سیمای پادشاه سیاست‌نامه با سیمای شاه آرمانی در اندیشه ایرانی شهری دارد، خود را در واقعیت با سلطان زورمداری روبرو می‌بیند که از نژادگی، دینداری و خردمندی فاصله‌ها دارد. بنابراین ناگزیر گردیده که «با عقب نشستن از شرایط و ویژگی‌های آرمانی و اصلی شاه آرمانی برای مشروعیت‌سازی دستگاه سلطان ترک سلجوقی، دست به دامن تقدیرگرایی شود. همچنانکه با مذهب کلامی اشاعره سازگار است» (روzbهانی، ۱۳۹۹: ۴۳).

در جامعه‌ای که در آن گفتمان غالب، گفتمان دینی است، دور از انتظار نیست که توسل به دین برای توجیه و تفسیر عمده مسائل، دست بالا را داشته‌باشد. این حکم درباره مشروعیت‌دهی به حکومت نیز سازگار است و باورمند کردن مردم به خاستگاه الهی سلطنت و قدرت نیز از راه‌گذر استناد به نص صورت می‌گیرد. به گفته بیهقی:

تا ایزد، عز ذکره، آدم را بیافریده‌است، تقدیر چنان کرده‌است که ملک را انتقال می‌افزاید از این امت بدان امت و از این گروه بدان گروه. بزرگتر گواهی بر اینکه می‌گویم کلام آفریدگار است، جل جلاله و تقدست اسماء، که گفته‌است: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذَلِّلُ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (بیهقی، ۱۳۸۱، ۱/۱۵۱).

بدین ترتیب در مرگ نابیوسان «امیر سعید»، پسر و ولی عهد سلطان مسعود، و انتقال ولایت عهدی به «مودود» می‌گوید: «و گذشته شدن این جهان‌نادیده قصه‌ای است ناچار بیارم که امیر از همه فرزندان او را دوست‌تر داشت و او

را ولی عهد می‌کرد و خدای، عزوجل، نامزد جای پدر، امیر مودود را کرد، پدر چه توانست کرد؟» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/۸۹۵). در مرگ زودهنگام «امیر فرخ‌زاد» و سپری شدن سلطنت کوتاه‌مدت او و انتقال قدرت به «سلطان ابراهیم» نیز قضیه به همین منوال است و بیهقی می‌گوید امیر فرخ‌زاد را خدا «روزگار عمر و مدت پادشاهی این مقدار نهاده بود. [...] چون وی گذشته شد خدای، عزوجل، یادگار خسروان و گزیده‌تر پادشاهان سلطان معظم ولی النعم ابوالمظفر ابراهیم‌ابن ناصر دین الله را در سعادت و فرخی و همایونی بدارالملک رسانید و تخت اسلاف را به نشستن بر آنجا بیاراست» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۲/۵۱۴).

طرفه آنکه در نامه بزرگان دربار غزنه به مسعود درباره بازداشت امیرمحمد به کوهتیز، از قول آنان آمده است که چون در ازل رفته بود که مدتی این امیرمحمد بر سر ملک غزنین و خراسان و هندوستان نشیند که جایگاه امیران پدر و جدش بود، ناچار باید نشست و آن تخت بیاراست و آن روز مستحق آن بود. و چون مدت وی سپری شد و خدای، عزوجل، شاخ بزرگ را از اصل ملک که ولی عهد به حقیقت بود به بندگان ارزانی داشت و سایه بر مملکت افکند که خلیفت بود و خلیفت خلیفت مصطفی، علیه‌السلام، امروز ناچار سوی حق شتافتند و طاعت او را فریضه‌تر داشتند. این تفسیر از به قدرت رسیدن مسعود و از قدرت افتادن ابواحمد، یعنی آنکه اگر ما بندگان هم در آن ایام از او اطاعت کردیم و فرمان‌های او را انجام دادیم، چاره‌ای نداشتیم و باشد که مسعود ما را بر آنچه در آن اختیاری نداشته‌ایم، مؤاخذه نکند. در نامه مسعود به «علی قریب» در ۴۲۱ هجری و هنگامه انتقال قدرت از محمد به مسعود نیز از زبان مسعود چنین نقل شده که من می‌خواستم در اداره کشور با برادر مشارکت داشته‌باشم و مملکت مسلمانان زیر فرمان ما دو برادر باشد اما «برادر راه رشد خویش بندید و پنداشت که مگر با تدبیر ما بندگان تقدیر آفریدگار برابر بود» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۸/۱). یعنی در برابر تقدیر خدا، تدبیر انسان را چه جای عرض اندام؟ أَلْعَبْدُ يُدَبِّرُ وَاللَّهُ يُقَدِّرُ.

با این نگرش است که بیهقی بی‌فایده‌گی کارشکنی‌های فضل ربیع برای به قدرت رسیدن مأمون و نهایتاً به قدرت رسیدن مأمون عباسی را قضای ایزد می‌داند. به قدرت رسیدن اردشیر بابکان نیز از آنجاست که خداوند چون به انقضای دولت ملوک طوایف اراده کرده‌بود، کار بر اردشیر آسان شد و توانست علم سلطنت ساسانی را برافرازد.

۱.۲.۲. روایت خرد: بشارت بر پادشاهی آتی فرد یا اخلاف او

چنانکه گفته شد در تاریخنگاری تقدیرگرا با انتساب کلان‌روایت به تقدیر الهی، یک‌سری اتفاق‌های فرعی و جزئی که به شکل علی در به وجود آمدن اتفاق اصلی نقش‌آفرینی دارند نیز به پای اراده الهی نوشته می‌شوند.

در راستای تقدس‌دهی به قدرت و افزایش توان اقناع‌کنندگی نظریه الهی بودن خاستگاه آن، یکی از راهکارها بشارت پیشاپیش بر شکل‌گیری سلطنت شخص یا اخلاف اوست که عمدتاً در جریان یک رویداد معنوی و توسط یک چهره قدسی در عالم خواب صورت می‌پذیرد و سرمشق‌گیری‌ای از رؤیاهای صادق‌ای تواند بود که برای برخی پیامبران روی داده‌است و چه باک اگر پس از ختم نبوت برای مدعیان سلطنت نیز که تالی پیامبران و چونان ایشان برگزیدگان خدا تصور می‌شده‌اند نیز مورد بهره‌برداری قرار بگیرد.

در پادشاهی آرمانی ایرانشهری نیز که مشروعیت، ایزدی و محصول بهره‌مندی از «فره» است معمولاً درباره شاهان یک پیشگویی ای مبنی بر استقرارشان بر سلطنت وجود دارد. نمونه را در پیوند با خسرو پرویز، آن گاه که از بهرام چوبینه گریخت و به قیصر روم پناه خواست برد، یک نفر راهب پیشگویی می‌نماید که او تا یک سال بعد بر بهرام چوبینه پیروز می‌شود و تاج و تخت خود را بازپس می‌ستاند (رک. فردوسی، ۱۳۹۸، ۴/ ۹۲۱).

بنا بر حکایتی که از سبکتگین نقل و توسط یکی از زعمای «جالقان» به نام «احمد بو عمر» و «عبدالملک مستوفی» دست‌به‌دست گشته و سرانجام به تاریخ بیهقی راه پیدا کرده، سبکتگین روزی در صحرای بلخ آهوبچه‌ای را شکار می‌کند و رو به شهر می‌نهد. مادر این آهوبچه از پس اسب سبکتگین می‌رود و می‌نالد و تلاش سبکتگین برای شکار او ناکام می‌ماند. این عمل چندبار تکرار می‌شود تا آنکه سبکتگین را دل بر ماده‌آهو می‌سوزد و آهوبچه را رها می‌کند. شب‌هنگام چون دردمند و خسته می‌خسبد، پیری را به خواب می‌بیند. پیر که خودش را «رسول آفریدگار» معرفی می‌نماید، او را بشارت می‌دهد که به جبران آن بخشایش که با ماده‌آهو نموده، غزنین و زاوولستان را بدو می‌بخشد. سبکتگین بیدار می‌شود؛ بدان خواب اعتماد می‌کند و سال‌ها پس از رسیدنش به قدرت و مکت که این حکایت را برای احمد بو عمر تعریف می‌نماید، می‌گوید که یقین دارد که تا آن زمان که ایزد مقدر کرده‌است، پادشاهی در خاندان و فرزندان او باقی خواهد ماند.

بشارت بر پادشاهی آتی فرد و یا اخلاف او در عوالم خواب و رؤیا چونان یک موتیف، برای مشروعیت‌دهی به سلطنت در حسب حال بسیاری از پادشاهان و بزرگان آمده‌است. از جمله رؤیایی از شیخ صفی‌الدین اردبیلی، پشتوانه معنوی پادشاهی دودمان صفوی، روایت شده که بنا بر آن، شیخ صفی‌الدین «شبی در خواب دید که شمشیری بر میان و کلاه سموری در سر دارد و چون کلاه از سر برمی‌دارد آفتابی از فرق همایونش طالع می‌گردد که عالم را روشنی می‌بخشد. این خواب را از برای شیخ زاهد نقل نموده، از تعبیر آن سؤال کرد. شیخ روشن‌ضمیر به حسن تعبیر تقریر نمود، فرمود که آن شمشیر و آفتاب علامت ظهور و خروج پادشاه قاهریست از صلب تو که عنقریب شعشعه اقبالش، آفتاب‌مثال بر عالمیان تافته و از مشعله تیغ آبدارش، ظلام ارباب بدع و ضلال، محو و معدوم می‌گردد (اسکندریگ ترکمان، ۱۳۸۲، ۱۳/۱).

۳.۲. کلان‌روایت: شکست در جنگ (های سرنوشت‌ساز)

مؤثرترین جنگ در دوره سلطنت مسعود غزنوی، جنگ او با سلاجقه بود که سرانجام به بهای کشته شدنش و ورق خوردن واپسین صفحات کتاب سلطنت غزنوی تمام شد. ابوالفضل بیهقی بارها شکست لشکریان مسعود از ترکمانان بیابانگرد سلجوقی را تقدیر الهی دانسته و بیان داشته که جلوگیری از آن امکان‌ناپذیر بوده‌است. او به آنچه در انتهای کار سلطنت بر مسعود گذشته، دردمندانه می‌نگرد و می‌گوید: «و چه بود از آنچه باید پادشاهی را که امیر مسعود، رضی الله عنه، را آن نبود از حشم و خدمتکاران و اعیان دولت و خداوندان شمشیر و قلم و لشکر بی‌اندازه و پیلان و ستور فراوان و خزانه بسیار؟ اما چون تقدیر چنان بود که او در روزگار مُلک با درد و غبن باشد و خراسان و ری و جبال و خوارزم از دست وی بشود، چه توانست کرد جز صبر و استسلام؟ که قضا چنین نیست که آدمی زهره دارد که با وی کوشش کند. و این ملک، رحمه الله علیه، تقصیری نکرد؛ هرچند مستبد به رأی خویش بود، شب و شبگیر

کرد ولکن کارش بنرفت که تقدیر کرده بود ایزد، عزّ ذکره، در ازل الأزال که خراسان چنانکه بازنمودم، رایگان از دست وی برود و خوارزم و ری و جبال همچین» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/ ۱۰۹۷ و ۱۰۹۸).

همچنین هنگام روایت رویدادهای سال ۴۲۶ هجری و نخستین شکست‌های لشکر غزنوی از ترکمانان سلجوقی، که نخستین وهن بزرگی بود که مسعود را افتاد و پس از این وهن بر وهن بود تا شکست و درگذشت او، صراحتاً بیان داشته که در علم غیب چنان بود که سلجوقیان بدین محل خواهند رسید. *يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ* (بیهقی، ۱۳۸۱، ۲/ ۷۱۱).

بیهقی در گزارش احوال رمضان ۴۳۰ هجری و جنگ مسعود با سلاجقه در طلخاب نیز با وجود کامیابی‌هایی که مسعود یافته، بیان داشته که اگرچه «امیر، رضی الله عنه، آیتی بود در باب لشکر کشیدن و آنچه در جهد آدمی بود به جای می آورد، اما استاره او نمی‌گشت و ایزد، تعالی، چیز دیگر خواست و آن بود که خواست» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/ ۹۰۳).

۱.۳.۲. روایت‌های خرد: اتفاق‌های منجر به چیرگی ترکمانان سلجوقی

چون شکست سلطان غزنوی از سلجوقیان، قضای اجتناب‌ناپذیر الهی است، مجموعه اتفاق‌هایی که بدین امر منجر می‌شود نیز ناگزیر و در راستای تحقق آن خواسته آسمانی دانسته می‌شود. مثلاً آزرده‌گی «بگتدی» که غلامان دربار از او حرف‌شنوی داشتند از سلطان مسعود (رک. بیهقی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۹۵۰). یا در مواضع گوناگون امیر مسعود پیشنهادهای بزرگان دربار را که شاید می‌توانسته فتنه ترکمانان را فروبشاند، نمی‌شنود و بدان‌ها وقعی نمی‌نهد. تدبیرها هم راه به جایی نمی‌برند که وقتی چیزی در تقدیر آسمانی آمده‌باشد، به تدبیر انسانی چگونه با آن رویارویی توان کرد، که العبد يُدبّر و الله يُقَدِّر.

از دیگر روایت‌های خرد بازبسته به کلان‌روایت شکست مسعود، اتفاقی است که در سال ۴۲۵ هجری روی داده و می‌توانسته فتنه ترکمانان در نطفه فرونشاند؛ اما از آنجا که خدا می‌خواسته ایشان فروپيچنده طومار سلطنت غزنویان گردند، چنین نشده‌است. به روایت بیهقی در این تاریخ، طغرل و داود و ینالیان و سلجوقیان با لشکری گران و خرگاه و اشتر و اسب و گوسپند به حدود خوارزم آمده و در آنجا سکنی می‌گزینند. شاه ملک، حاکم جند، بنا بر دشمنی‌ای دیرین با ترکمانان پس از آگاه شدن از این ماجرا، در ذی‌الحجه سال ۴۲۵ هجری، سه روز گذشته از عید گوسپندکشان، ناگهان بر آن‌ها می‌تازد و هفت-هشت هزار نفر از ایشان را می‌کشد و بسیاری را به اسارت می‌گیرد. گروهی که از مهلکه جان به در برده‌اند به سختی خود را از جیحون گذرانده و به «رباط نمک» می‌رسانند. جوانان روستایی پرجمعیت و بزرگ در نزدیکی رباط نمک سلاح برمی‌دارند که بقیه السیف ترکمانان را بکشند؛ اما پیرمردی مقبول‌القول در آن روستا را دل بر احوال هزیمت‌شدگان می‌سوزد و جوانان را از این کار باز می‌دارد. عبارات بیهقی در ادامه جالب است: «وَمَا أَعْجَبَ الدُّنْيَا وَ دَوْلَهَا وَ تَقَلَّبَ أحوَالَهَا. چگونه کشتندی ایشان را که کار ایشان در بسطت و حشمت و ولایت و عدت بدین منزلت خواست رسید؟ که *يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ*» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/ ۱۱۱۵).

پیشتر درباره جنگ طلخاب سخن رفت. این جنگ روزهای پیاپی ادامه دارد و سلطان مسعود برای آنکه در رمضان خونی نریزد، خود به میدان نمی‌رود. پس از عید فطر، به تن خویش با سلجوقیان درمی‌آویزد و آن‌ها را ناگزیر به عقب‌نشینی می‌نماید. بوالحسن عبدالجلیل پیشنهاد می‌دهد که امیر هم در آن گرمی، فرسنگی دو، در پی هزیمت‌یان برود؛ رنجی دیگر بکشد و یکباره از شر ترکانان بازرهد. اما سپاه‌سالار که با بوالحسن عبدالجلیل بد است، بدو پرخاش می‌کند و دیگر مقدمان و نیز مسعود جانب سپاه‌سالار را می‌گیرند. اگرچه بعداً مشخص می‌شود که رای درست همان بود، اما مسعود آن را نشنید و به کار نبست؛ چرا که خواست خدا چنان بود و «هرکه مخلوق باشد با خالق برتواند آمد که چون می‌بایست که کار این قوم بدین منزلت رسد، تدبیر راست چگونه رفتی؟» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۹۰۶/۳).

این نکته نغز را باید پیش چشم داشت که حواله نمودن شکست‌ها به قضای الهی و برشمردن یک‌سری رویدادهای خرد تقدیری برای توجیه شکست سلطنت موجود از دشمنانی که بنیادگذاران سلطنت بعدی هستند، می‌تواند توسط تاریخ‌نگاران سلطنت بعدی، برای مشروعیت‌دهی بدان به کار برود. در این حال، رقم خوردن این رویدادها توسط تاریخ‌نگاران آن سلسله، بدین شکل بازنویسی تواند شد که چون تقدیر الهی بر استقرار سلطنت مذکور قرار گرفته بوده‌است، مورد حمایت خدا قرار گرفته و توانسته‌است در فلان جاها و بدین شیوه‌ها بر سلطنت پیشین غلبه یابد.

۴.۲. پرهیز از خرده‌گیری بر سلطنت

بیهقی بشخصه هواخواه سلطان مسعود و دوستدار اوست. او اگرچه تلاش دارد بر تعصب خود لگام بزند و بسیارجاها نیز از عهده این کار برمی‌آید، اما درباره سه شخصیت کاملاً خالی از نظر سخن نمی‌گوید و یکی از این سه، مسعود غزنوی است. دو نفر دیگر، بونصر مشکان و بوسهل زوزنی‌اند (ر.ک. والدمن، ۱۳۷۵: ۱۵۴). با وجود این، از اینکه سیمای مسعود غزنوی را به درستی در تاریخ خویش بازبنمایاند و او را پادشاهی مستبد بشناساند، پرهیزی ندارد. اما وقتی چیرگی ترکانان سلجوقی به اراده الهی بازبسته و در ازل‌الآزال مقدر شده باشد، دیگر مجالی برای خرده‌گیری از عملکرد مسعود غزنوی و دیگر بازبستگان به دربار او باقی نمی‌ماند: «[...] تا زودزود زبان فرا این پادشاه محتشم دراز کرده نیاید و عجزی بدو بازبسته نشود؛ هرچند درو استبدادی قوی بود و خطاها رفتی در تدبیرها و لکن آن همه از ایزد، عز ذکره، باید دانست که هیچ بنده بخویشتن بد نخواهد» (بیهقی، ۱۳۸۱، ۷۱۱/۲). نیز صراحتاً بیان می‌دارد که مسعود با وجود آنکه از حشم و خدمتکاران و اعیان دولت و خداوندان شمشیر و قلم و لشکر بی‌اندازه و پیلان و ستور فراوان و خزانه بسیار، چیزی کم نداشت، با همه استبدادی که داشت نهایت کوشش خود را در رویارویی با ترکانان کرد، اما آشکار است که از پس تقدیر بر نمی‌توانست آمد و ناگزیر چنان که در ازل‌الآزال مقدر شده بود، خراسان و ری و جبال و خوارزم را به سلجوقیان باخت.

۵.۲. تداوم نظریه فرّه در اندیشه سیاسی ایران پس از اسلام

قدرت یافتن مسعود غزنوی و نشستش بر تخت سلطنت بنا بر تقدیر ایزدی بوده‌است. به تعبیری، سلطنت مسعود مشروعیت الهی دارد. او مورد تأیید خداوند است و به خواست خداوند بوده که بر دیگر رقبای سلطنت چیره شده و

تاج و تخت غزنوی را به میراث برده است. آنگاه که حکومتی، قُدسی و پشتگرم به تأییدات آسمانی دانسته بشود، کوتاه‌ترین و ساده‌ترین راه برای تخریب دشمنان خارجی و بدخواهان داخلی و برانگیختن احساس‌ها و نیروها علیه آن‌ها، مَتَّهَم کردن‌شان به مخالفت با خدا و نمایندۀ این جهانی خدا (یعنی شاه) و خروج از دین است. اما این شیوۀ برخورد با مخالفان و خواستاران انتقال قدرت، عمومیت و قطعیت ندارد. بلکه این نگرش نیز وجود تواند داشت که همان‌طور که در برهه‌ای، خداوند کسی را مستحق پادشاهی می‌داند و او را برمی‌کشد و به قدرت می‌رساند، در برهه‌ای دیگر به دلایلی که آدمیان از ادراک آن ناتوان‌اند، این موهبت و عنایت را به کسی دیگر ارزانی می‌دارد و در این جای چون و چرا نیست.

بنا بر این درآیه، اگرچه این انتظار وجود تواند داشت که بیهقی موازی با الهی دانستن سلطنت مسعود، ترکمانان سلجوقی را که علیه او بیرق طغیان برافراشته‌اند، به بددینی و درافتادن با پادشاه بحق مَتَّهَم نماید، اما بیهقی چنین نمی‌کند. به باور او سلطنت به قضای الهی دست به دست می‌گردد و اگر زمانی خواسته خدا بر پادشاهی مسعود قرار گرفته، هم به اراده خدا روزبازار سلطنت و شوکت مسعود به سرانجام رسیده و قضای الهی بر قدرت گرفتن و به پادشاهی رسیدن سلجوقیان قرار گرفته است. باید خواسته الهی را گردن نهاد و صبر و تسلیم در پیش گرفت: و چون تقدیر چنان بود که او [مسعود] در روزگار مُلک با درد و غبن باشد و خراسان و ری و جبال و خوارزم از دست وی بشود، چه توانست کرد جز صبر و استسلام؟ که قضا چنین نیست که آدمی زهره دارد که با وی کوشش کند (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/۱۰۹۷).

در ایام جنگ‌های سلطان مسعود با ترکمانان سلجوقی و استیصال او در رویارویی با ایشان، مسعود، بونصر مشکان را به حضور پذیرفته و از او چاره‌جویی می‌نماید. گفته‌های بونصر که به اندازه خود بخشی از اندیشه سیاسی عصر وی را آیینگی می‌نماید، جالب است. بونصر پس از تعارفات معمول به مسعود می‌گوید:

نکته‌ای دیگر است، زندگانی خداوند دراز باد که بنده شرم می‌دارد که باز نماید. گفت: بیاید گفت و باز نمود که به گوش رضا شنوده آید. گفتم: زندگانی خداوند دراز باد؛ معلوم است که آنچه امروز در خراسان ازین قوم می‌رود از فساد و مردم کشتن و مُثله کردن و زنان حرم مسلمانان را بحلال داشتن، چنان است که درین صدسال نشان نداده‌اند و نبوده است و در تواریخ نیامده است و با این همه در جنگ‌ها که کنند ظفر ایشان را می‌باشد. بدا قوما که ماییم که ایزد، عزّ ذکره، چنین قوم را بر ما مسلط کرده است و نصرت می‌دهد. و کار جهان بر پادشاهان و شریعت بسته است و دولت و ملت دو برادرند که به هم بروند و از یکدیگر جدا نباشند. و چون پادشاهی را ایزد، عزّوجلّ، از عنایت خویش فروگذارد تا چنین قومی بر وی دست یابند دلیل باشد که ایزد تعالی از وی بیازرده است. خداوند اندیشه کند که کار بدان حضرت بزرگ آسمانی چگونه دارد. گفت: نشناسم که چیزی رفته است با هیچ‌کس یا کرده آمده است که از رضای ایزد تعالی دور بوده است. گفتم: الحمدلله و این بی‌ادبی است که کردم و می‌کنم؛ اما از شفقت است که می‌گویم. خداوند بهتر بنگرد میان خویش و خدای، عزّوجلّ، اگر عذری باید خواست، بخواهد و هم امشب پیش گیرد و پیش آفریدگار رود با تضرع و زاری روی بر خاک نهد و نذرهای کند و

بر گذشته‌ها که میان وی و خدای، عزوجل، اگر چیزی بوده‌است پشیمانی خورد تا هم از فردا ببند که اثر آن پیدا آید، که دعای پادشاهان را که از دل راست و اعتقاد درست رود، هیچ حجاب نیست. و بنده را بدین فراخ سخنی، اگر ببند، نباید گرفت که خود دستوری داده‌است. چون این بگفتم، گفت: پذیرفتم که چنین کنم و تو را معذور داشتم که به فرمان من گفتمی و حق نعمت مرا و از آن پدرم بگزاردی (بیهقی، ۱۳۸۱، ۳/۹۱۳).

چنانکه دیده می‌شود بونصر سلاجقه را به شوریدن علیه پادشاهی بحق و مؤید به تأییدات الهی (یعنی مسعود غزنوی) متهم نمی‌نماید. بلکه قدرت گرفتن و پیروزی‌های پیاپی‌شان بر لشکریان غزنوی را به قضای الهی حواله می‌دهد و مسعود غزنوی را بازخواست می‌کند که آیا گناهی کرده‌است و خداوند را بیازده و بدین علت تأیید الهی را از دست داده‌است؟ و اگر چنین است، بهتر آنکه مسعود توبه کند و پشیمانی خورد و از خدا تقاضای بخشایش نماید، باشد که شوکت و قدرت خود را بازیافته و بتواند از پس ترکمانان برآید.

پیشینه این نگرش به ایران پیش از اسلام و آیین مزدیسنی می‌رسد. در اندیشه سیاسی ایرانشهری، مشروعیت به بهره‌مندی از «فره» است. اگر پادشاه فره‌مند ناسپاسی کند و مرتکب گناهی بشود فره از او جدا می‌شود و این مسئله که به معنای از دست دادن تأیید ایزدی است، شوریدن علیه او و از بین رفتن سلطنتش را در پی دارد. نمونه نام‌آشنای این امر، «جمشید»، پادشاه اساطیری، است که چون به خودبینی گرفتار آمد فره از او جدا شد و آن‌گاه دهاک ماردوش بر او دست یافت و او را کشت و بر جایش بر تخت پادشاهی ایران زمین نشست:

منی کرد آن شاه یزدان‌شناس	ز یزدان بیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشگر بخواند	چه مایه سخن پیش ایشان براند
چنین گفت با سالخورده مهان	که جز خویشان را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید	چو من نامور تخت شاهی ندید
جهان را به خوبی من آراستم	چنان است گیتی کجا خواستم
خور و خواب و آرامتان از من است	همه کوشش و کامتان از من است
بزرگی و دیهیم شاهی مراست	که گوید که جز من کسی پادشاست
چو این گفته شد فره یزدان ازوی	بگشت و جهان شد پر از گفت‌وگوی

در اهمیت فره نیز به همین اندازه بسنده بشود که اشته، فره و شاه فره‌مند نه تنها بنیاد مشروعیت زمامداری و قدرت سیاسی، بلکه «هسته‌های مرکزی نظام جهان‌بینی اسطوره‌ای و جهان‌بینی دینی در ایران» را تشکیل می‌دهند (رک. پولادی، ۱۳۹۷: ۹۲).

۳. نتیجه‌گیری

با وجود از میان رفتن مجلّدات آغازین تاریخ بیهقی که می‌توانسته دربردارنده مقدمه و ابراز عقیده‌هایی رهنمون‌کننده به اندیشه سیاسی بیهقی و مسائل و مبانی حکومت‌داری از نگاه او بوده‌باشد، از خطبه‌ها و دیگر نکته‌های بازآمده در اثنای رویدادهای تاریخی می‌توان به اندازه خود بدین بویه رسید. از جمله موضوعات بازتابیده در تاریخ بیهقی که

رگه‌های اندیشه سیاسی او و عصر او را بازمی‌شناساند، تقدیرگرایی و توسل‌بدان برای تفسیر رویدادهای کوچک و بزرگ است. فرهنگ ایران چه پیش از اسلام و چه پس از آن، تحت تأثیر تقدیر است و رد پای باور به محتوم بودن و مقدر بودن سرنوشت آدمیان در جای‌جای این فرهنگ دیده‌اند. رسوخ طبیعی این تقدیرباوری در امهات متون تاریخی و ادبی ما آشکار است و چه باک اگر تاریخ بیهقی نیز چنین بوده‌باشد. در این کتاب، کلان‌روایت‌هایی وجود دارد که روی دادن‌شان به قضای الهی بازبسته‌است؛ مانند به قدرت رسیدن سلطان مسعود و شکست او در جنگ با ترکمانان سلجوقی. آیه‌های و گزاره‌های مورد ارجاع بیهقی برای بهره‌گیری از عامل تقدیر در مشروعیت‌دهی به سلطنت و نیز رقم خوردن اتفاق‌ها خاصه شکست‌ها در جنگ، عبارتند از:

- قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (آل عمران: ۲۶).
- الْمَقْدُورُ [/ المقدر] كَائِنٌ ، وَاللَّهُمَّ فَضْلٌ (حدیث نبوی).
- يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ (به شکل يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ بِقُدْرَتِهِ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ بِعَزَّتِهِ منتسب به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌است؛ رک. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ۵/ص ۴۹، باب ۱۰).
- لَا مَرَدَّ لِقَضَائِهِ.

با انتساب یافتن کلان‌روایت‌های پیشگفته به تقدیر، طبعاً عوامل و علل منطقی و طبیعی این روایت‌های اصلی نیز به اراده الهی انتساب یافته و شأنی آسمانی می‌یابند. نمونه را، پیشگویی یک شخصیت معنوی درباره به قدرت رسیدن فرد یا اخلاف او که عمدتاً نیز این پیشگویی در عالم خواب اتفاق می‌افتد و ماحصل یک نیکویی‌ای است که فرد انجام داده‌است. و از این قبیل است کلیه رویدادهایی که می‌توانسته از شکست مسعود پیشگیری نماید، اما چون خواست خدا به استقرار ترکمانان سلجوقی قرار گرفته بوده، این اتفاق‌ها کارایی خود را باخته و یا اصلاً فعلیت نیافته‌اند.

۴. یادداشت‌ها

۱. نیز در دعای «جوشن کبیر» این فرازاها با محوریت تقدیر الهی قابل توجه است:
يَا مَنْ لَا تَرُدُّ الْعِبَادَ قَضَاءَهُ (فراز پنجاه و پنجم)؛ يَا مَنْ لَا رَادَّ لِقَضَائِهِ (فراز شصت و هفتم)؛ يَا مَنْ قَضَاؤُهُ كَائِنٌ (فراز نود و هشتم)؛ يَا مَنْ لَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا (فراز هشتاد و چهارم).

2. Legitimacy
3. The Social Contract

منابع

- اسکندریبگ ترکمان (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. ایرج افشار (مصحح). چ. ۳. تهران: امیرکبیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمان (۱۳۷۹). *مقدمه ابن خلدون*. محمد پروین گنابادی (مترجم). چ. ۹. تهران: علمی و فرهنگی.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۸۱). *تاریخ بیهقی*. به کوشش خلیل خطیب رهبر. چ. ۸. تهران: مهتاب.
- پولادی، کمال (۱۳۹۷). *در سودای نظام داد: جهان‌شناسی ایرانی و اندیشه سیاسی*. تهران: مرکز.
- حمیدی، جعفر (۱۳۷۲). *تاریخ‌نگاران*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

- روزبهبانی، محمدرضا (۱۳۹۹). *تحول مبانی مشروعیت سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان*. چ. ۲. قم: دانشگاه مفید.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۶). *تأملی درباره ایران: نظریه حکومت قانون در ایران، مبانی نظریه مشروطه خواهی*. تهران: ستوده.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۳). *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*. چ. ۱۱. تهران: کویر.
- طبری، احسان (۱۳۹۴). *ابوالفضل بیهقی و جامعه غزنوی*. تهران: فردوس.
- عالم، عبدالرحمان (۱۳۹۴). *بنیادهای علم سیاست*. چ. ۲۷. تهران: نی.
- فردوسی، حکیم ابوالقاسم (۱۳۹۸). *شاهنامه*. جلال خالقی مطلق (مصحح). چ. ۴. تهران: سخن.
- فیرحی، داوود (۱۳۹۶). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)*. چ. ۱۶. تهران: نی.
- قاضی مرادی، حسن (۱۳۹۰). *استبداد در ایران*. چ. ۲. تهران: کتاب آمه.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۴۲۸ه.ق). *لطائف الاشارات: تفسیر التفسیری*. عبداللطیف حسن عبدالرحمن (وضع حواشیه و علق علیہ). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کریمی، حسین (۱۳۸۳). «تقدیر و سرنوشت در ادبیات فارسی و تأثیر آن بر فرهنگ مردم ایران». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. زمستان و بهار. ش. ۱۶۸ و ۱۶۹. صص. ۱۵۰-۱۲۹.
- لاهیجی، محمد (۱۳۹۱). *مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز*. محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی (مصحح). تهران: علم.
- مهمان نواز، محمود و نوری، جعفر (۱۴۰۱). «بررسی و تحلیل اندیشه تقدیرگرایی در عالم آرای عباسی». *فصلنامه علمی سخن تاریخ*. س. ۱۶. ش. ۳۹. پاییز. صص. ۳۷-۶۴.
- نظام الملک طوسی، حسن بن علی (۱۴۰۰). *سیرالملوک*. محمود عابدی (مصحح). چ. ۲. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- والدمن، مریلین (۱۳۷۵). *زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی*. منصوره اتحادیه (نظام مافی) (مترجم). تهران: تاریخ ایران.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۸). *تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران*. علیرضا طیب (مترجم). چ. ۶. تهران: نشر نی.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۶). *دیداری با اهل قلم*. چ. ۶. تهران: علمی.

William A. Darity Jr. (editor in chief). (2008). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 2nd Ed. New York: Macmillan reference USA.

References

- Ālam, Abdul Rahman (2014). *Foundations of political science*. 27th Ed. Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Beyhaghi, Abulfazl Muhammad ibn Hossein (2002). *History of Beyhaghi*. Khalil Khatib Rahbar (Expl.). 8th Ed. Tehran: Mahtab Publication. (In Persian).
- Ferdowsi, Hakim Abulqasem (2018). *Shahnameh*. Jalal Khaleghi Motlagh (Emend.). 4th Ed. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian).
- Feyrahi, Dawood (2016). *Power, knowledge and legitimacy in Islam (middle period)*. 16th Ed. Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Ghāzi Moradi, Hassan (2018). *Dictatorship in Iran*. 2nd Ed. Tehran: Kitab Ame Publication.
- Hamidi, Jafar (1993). *Tariknegaran*. Tehran: Shahid Beheshti University Publication. (In Persian).

- Homayun Katouzian, Mohammad Ali (2008). Conflict between the state and the nation: the theory of history and politics in Iran. Alireza Tayyeb (Trans.). 6th Ed. Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Ibn Khaldoun, Abdul Rahman (2000). Moghaddameh Ibn Khaldoun. Mohammad Parvin Gonabadi (trans.). 9th Ed. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.
- Iskandarbeyg Turkaman (2003). Tarikh Ālam-āra Abbasi. Iraj Afshar (Emend.). 3rd Ed. Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).
- Karmi, Hossein (2004). "Destiny and fate in Persian literature and its influence on the culture of Iranian people". Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran. winter and spring Vol.168 and 169. Pp. 129-150. (In Persian).
- Lahiji, Mohammad (2012). Mafatih al-Ijaz dar Sharh Golshan Raz. Mohammadreza Barzegar Khaleghi and Effat Karbasi (Emend.). Tehra: Elmi Publication. (In Persian).
- Mehman Nawaz, Mahmoud and Nouri, Jafar (2022). "Examination and analysis of the thought of fatalism in the Abbasid world". Faslnameh Elmi Sokhan Tarikh. Vol. 16. N. 39. Fall. Pp. 37-64. (In Persian).
- Nizam al-Mulk Tusi, Hasan bin Ali (2021). Siyar al-Molouk. Mahmoud Ābedi (Emend.). 2nd Ed. Tehran: Farhangestan zaban va adab farsi. (In Persian).
- Poladi, Kamal (2017). Dar Sodaye Nizame Dad: Iranian cosmology and political thought. Tehran: Markaz Publication. (In Persian).
- Qoshiri, Abdul Karim Ibn Hawazen (1428 AH). Lataif al-Esharat: Tafsir Qoshiri. Abdul Latif Hasan Abdul Rahman (Expl.). Beirut: Dar al-Kotob al-Alamiya Publication. (In Persian).
- Rouzbahani, Mohammadreza (2019). The transformation of the foundations of the legitimacy of the monarchy from the invasion of the Mongols to the rise of the Safavids. 2nd Ed. Qom: Mofid University Publication. (In Persian).
- Tabari, Ehsan (2014). Abulfazl Beyhaghi and the Ghaznavi community. Tehran: Ferdous Publication. (In Persian).
- Tabatabaei, Seyedjavad (2013). An introduction to the history of political thought in Iran. 11th Ed. Tehran: Kavir Publication. (In Persian).
- Tabatabaei, Seyedjavad (2007). A reflection on Iran: the theory of the rule of law in Iran, the foundations of the theory of constitutionalism. Tehran: Setoudeh Publication. (In Persian).
- Waldman, Marilyn (1996). Beyhaqi's time, life and career. Mansoureh Ettehadiyeh (Nizam Mafi) (Trans.). Tehran: Tarikh Iran Publication. (In Persian).
- William A. Darity Jr. (editor in chief). (2008). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 2nd. Ed. New York: Macmillan reference USA.
- Yousofi, Gholamhossein (1997). Didari ba Ahle Ghalam. 6th Ed. Tehran: Elmi Publication. (In Persian).